

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.1.1>

Шульженко Ф. П.,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Гришко О. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У даній науковій статті здійснено теоретико-правовий аналіз прав людини в умовах цифрової трансформації суспільства.

У статті визначається, що цифрова трансформація є об'єктивним процесом, що зумовлює зміни в суспільному житті, які пов'язані, зокрема, із діджиталізацією, яка має забезпечувати кожній людині рівний доступ до інформації, знань та послуг, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. Встановлено, що в умовах цифрової трансформації права людини зазнають змін. Особливо показовим у цьому контексті є стрімкий розвиток електронної демократії; впровадження електронного документообігу; доступ до інтернету; розвиток телекомунікацій; впровадження національних електронних інформаційних ресурсів; надання електронних послуг у всіх сферах суспільного життя; здійснення електронної ідентифікації; цифровізація адміністративних послуг тощо.

Обґрунтовано, що процес трансформації прав людини значно прискорився в умовах глобалізації технологій та зумовлює виділення п'ятого покоління прав людини, які характеризуються штучним інтелектом та цифровою трансформацією суспільства.

Доведено, що забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації потребує правового, організаційного, технічного та матеріального забезпечення, що зумовлює необхідність вдосконалення не лише діяльності держави. Пріоритетним у цьому напрямі має бути не лише діяльність держави, але й діяльність інших суб'єктів громадянського суспільства, у тому числі й засобів масової інформації, які, як свідчить статистика, найбільше впливають на формування уявлень населення щодо прав людини, про що заявили – 45,3 % опитаних респондентів. Окремим напрямом державної діяльності за участю інститутів громадянського суспільства, приватних ІТ-компаній та провайдерів має бути створення та реалізація програми з розширення технічних можливостей доступу населення до мережі інтернет та мобільного зв'язку на всіх територіях України, організація на проведення навчання старшого віку навичкам користування інтернетом, набуття ними знань про свої права, у сфері цифрових технологій, системи їх гарантій та механізми захисту.

Ключові слова: права людини, забезпечення прав людини, права людини в умовах розвитку штучного інтелекту, права людини в умовах цифрової трансформації суспільства, штучний інтелект, діджиталізація.

Shulzhenko F. P., Grishko O. M. Human rights in the conditions of digital transformation of society: theoretical and legal analysis

Abstract. In this scientific article the theoretical and legal analysis of human rights in the conditions of digital transformation of society is carried out.

The article considers that digital transformation is an objective process that causes changes in public life, which are associated, in particular, with digitalization, which should provide everyone with equal access to information, knowledge and services provided on the basis of information. communication and digital technologies. It is established that in the conditions of digital transformation human rights are undergoing changes. Particularly significant in this context is the rapid development of e-democracy; introduction of electronic document management;

Internet connection; development of telecommunications; introduction of national electronic information resources; provision of electronic services in all spheres of public life; implementation of electronic identification; digitization of administrative services, etc.

It is substantiated that the process of human rights transformation has significantly accelerated in the context of globalization of technology and leads to the release of the fifth generation of human rights, which are characterized by artificial intelligence and digital transformation of society.

It is proved that ensuring human rights in the conditions of digital transformation requires legal, organizational, technical and material support, which necessitates the improvement of not only the activities of the state. Priority in this direction should be not only the activities of the state, but also the activities of other civil society actors, including the media, which, according to statistics, have the greatest impact on the formation of public perceptions of human rights, as stated – 45, 3% of respondents. A separate area of state activity with the participation of civil society institutions, private IT companies and providers should be the creation and implementation of a program to expand the technical capacity of the population to access the Internet and mobile communications in all territories of Ukraine, their acquisition of knowledge about their rights in the field of digital technologies, their guarantee systems and protection mechanisms.

Key words: *human rights, ensuring human rights, human rights in the conditions of artificial intelligence development, human rights in the conditions of digital transformation of society, artificial intelligence, digitalization.*

Постановка проблеми. Права людини є правовими можливостями, які необхідні для життєдіяльності людини щодо задоволення її матеріальних, фізичних та духовних потреб. У науковій юридичній літературі сформува-лася усталена позиція, що без прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота [1, с. 710], а тому людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються у демократичних правових держа-вах найвищою соціальною цінністю, створю-ються відповідні системи правових та інсти-туційних гарантій забезпечення прав людини та механізми їх захисту. Права людини в істо-ричній ретроспективі є змінною категорією, яка еволюціонує разом із суспільством та дер-жавою [2, с. 5]. Рівень утвердження в соці-альній практиці гуманістичних цінностей та прав людини, як багатоаспектного правового явища, обумовлені розвитком громадянського суспільства його інститутів та пов'язання держави правом, формування системи вза-емовідповідальності держави перед людиною і людини перед державою і суспільством. Про-цес трансформації прав людини значно при-скорився в умовах глобалізації технологій.

Виклад основного матеріалу. У результаті еволюції прав людини відбулася їх наукова систематизація, була обґрунтована “теорія поколінь прав людини”. Права, що пов'язані з процесом глобалізації та виникненням бага-тоаспектності сфер суспільного життя, зазвичай відносяться до четвертого покоління. Втім, на думку авторів, до цієї категорії прав, в окре-

мих випадках відносяться права, що за своїм змістом можуть розглядатися аспектами роз-витку прав попередніх поколінь. Зокрема, це право на: евтаназію, клонування, зміну статі, одностатеві шлюби, штучне запліднення, суро-гатне материнство, трансплантацію органів тощо. Н. Мушак, наприклад, відносить до чет-вертого покоління соматичні права людини [3], М. Тиріна стверджує, що в межах четвертого покоління переважають біологічні права, які визначаються біологічною структурою орга-нізму людини, його біологічними потребами, що властиві людині нового покоління в сучас-ній державі [4, с. 730]. Т. Попович та А. Шаварин виокремили у четвертому поколінні прав людини дві групи прав. Це соматичні права (які характеризуються можливістю само-стійно розпоряджатися своїм тілом) та права, що пов'язані з розвитком цифрових техноло-гій, зокрема інтернету. До них вони відносять: право на вільний доступ до інтернету; право на свободу слова в інтернеті; право на захист конфіденційності й персональних даних в інтернеті, онлайн-засобах інформації (так звані віртуальні права) тощо [5, с. 269]. Слуш-ною є позиція Д. Шебаніц, що виокремлення четвертого покоління пов'язано з процесами інформатизації, розвитком комп'ютерних тех-нологій, з проведенням досліджень у науці, біології, медицині, кібернетиці, космічній сфері [6, с. 59–60], втім ми не можемо повністю погодитися з підходом автора, оскільки про-цеси цифровізації суспільного життя і розви-ток досліджень у сфері природничих наук, про

які він зазначає, починалися значно раніше. Цифрова трансформація і, зокрема, діджиталізація почалися нещодавно. Слід наголосити, що перші нормативно-правові акти в демократичних країнах, а також міжнародних організаціях, почали з'являтися з 1996 р. після прийняття Організацією Об'єднаних Націй типового закону про електронну торгівлю, що, на нашу думку, є початком діджиталізації.

На основі аналізу наукових позицій вважаємо доречним вести мову про виділення п'ятого покоління прав людини, які зумовлені штучним інтелектом та цифровою трансформацією суспільства. Так, в умовах цифрової трансформації права людини зазнають змін через запровадження електронної демократії, а також встановлення демократичного інституту контролю громадянського суспільства за діяльністю влади; впровадження електронного документообігу; доступу до інтернету; розвиток телекомунікацій; впровадження національних електронних інформаційних ресурсів; надання електронних послуг у всіх сферах суспільного життя; здійснення електронної ідентифікації тощо). Особливо показовим у цьому контексті є стрімкий розвиток електронної демократії. Лише у січні – березні 2021 р. до Верховної Ради України надійшло 87,1 тис. звернень громадян, що майже у 3 рази більше, ніж за відповідний період 2020 р.; у системі “Електронні петиції” зареєструвалися понад 140 тис. громадян (120, 3 тис. облікових записи яких є активними) [7]; до Кабінету Міністрів України надійшло 15 560 звернень (з них 13 704 письмових та 1 856 електронних звернень) [8]; до Президента України надійшло 16 061 звернення громадян (із загальної кількості звернень 2 169 (13,5 %) звернень надійшло засобами електронного зв'язку) [9].

Цифрова трансформація є об'єктивним процесом, що зумовлює зміни в суспільному житті, які пов'язані, зокрема, із діджиталізацією, яка має забезпечувати кожній людині рівний доступ до інформації, знань та послуг, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. З метою удосконалення правового регулювання процесів цифрової трансформації в останні два роки на законодавчому рівні прийнято низку нормативно-правових актів, які стосуються

новітніх прав людини, віднесених нами до п'ятого покоління. Серед них: Закон України “Про електронні комунікації” від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX (набуття чинності – 1 січня 2022 р.), Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р, Концепція розвитку цифрових компетентностей схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р, Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137, Положення про Єдиний державний веб-портал цифрової освіти “Дія. Цифрова освіта” схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 2021 р. № 184, Національна стратегія у сфері прав людини затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021, Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 р. схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р тощо. Так, затвердження Національної стратегії у сфері прав людини зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо забезпечення прав людини та розв'язання проблем у сфері забезпечення прав людини в умовах нових викликів, що постали перед суспільством. З цією метою розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено розроблений Міністерством юстиції України план дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 рр. Затверджений план містить перелік заходів, серед яких, наприклад: створення загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації; законодавче закріплення критеріїв та індикаторів щодо дотримання прав людини в освітньому процесі; забезпечення процесуальних прав щодо надання документів та інших матеріалів справи в електронному форматі, але лише щодо осіб з інвалідністю, що, на нашу думку, потребує доопрацювання. Першочерговими заходами, відповідно до Стратегії, є забезпечення права на життя, права на свободу та особисту недоторканність,

права на справедливий суд, прав корінних народів і національних меншин, права людини на охорону здоров'я, права на приватність; вираження поглядів і переконань; доступу до інформації; протидія дискримінації та насильству за ознакою статі, торгівлі людьми тощо. Втім вважаємо, недостатнім зазначеною Стратегією визначення ризиків у цифровому середовищі лише щодо безпеки дітей. З розвитком цифровізації збільшуються загрози правам та безпеці широких верст населення, набуває поширення кіберзлочинність, об'єктами посягань якої є, зокрема, майнова та інша безпека громадян. Лише в червні 2021 р. Службою безпеки України заблоковано в м. Києві масштабний механізм вимагання грошей із громадян через незаконне оформлення онлайн-кредитів. Від діяльності псевдоколекторів постраждало понад 60 тис. людей. Використовуючи бази даних своїх клієнтів, злочинці оформлювали на громадян вигадані онлайн-кредити, потім створювали штучну заборгованість і вимагали її повернення. Розмір “річних” становив понад 1500%. У випадку несплати грошей, зловмисники погрожували потерпілим насильством і фізичною розправою [10].

Відповідно до ч. 3 ст. 16, ч. 4 ст. 17 Закону України “Про адміністративні послуги” від 6 вересня 2012 р. № 5203-VI, п. 5 ст. 1 Указу Президента України “Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг” від 29 липня 2019 р. № 558 затверджено Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг (портал “Дія” призначений для реалізації права кожного на доступ до електронних послуг та інформації про адміністративні та інші публічні послуги, звернення до державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій тощо). Так, за рік функціонування застосунок “Дія” стали доступними: посвідчення водія, свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, студентський квиток, паспорт громадянина у формі картки (ID-картка), закордонний біометричний паспорт, свідоцтво про народження дитини, довідка внутрішньо переміщеної особи тощо. На період проведення авторами цього дослідження, застосунок “Дія” оновили більше 3,6 млн громадян України [11],

що підтверджує нашу позицію про виокремлення п'ятого покоління прав людини в умовах глобалізації та цифрової трансформації. Зауважимо, що робота з дослідження зазначених новітніх прав здійснюється науково-педагогічним складом кафедри теорії та історії права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана в межах планової науково-дослідної теми¹.

Заслуговує на увагу дослідження Департаменту економічних та соціальних питань (Department of Economic and Social Affairs United Nations) щодо E-Government у 2020 р., яке надає підстави стверджувати, що в Україні є значні нереалізовані резерви у питаннях розвитку цифрових технологій. Зокрема, індекс телекомунікацій в Україні становить серед європейських держав – 0.5942, індекс відкритих урядових даних 0.8969, а індекс інтернет послуг – 0.6824. У 2020 р. індекс розвитку електронного уряду (EGDI) показав, що Україна посіла 69 місце в світі (для порівняння: Естонія – 3, Італія – 37, Польща – 24, Франція – 19 тощо) [12].

На нашу думку, окрім цифровізації державних послуг, важливим фактором забезпечення прав людини є рівень обізнаності громадян про нові можливості та вміння користуватися сучасними сервісами. На сьогодні 53 % українців перебувають нижче позначки “базовий рівень у навичках цифрової грамотності”, 15% – не володіють ними, а 37,9% – мають низький рівень навичок. Зазначене свідчить про відсутність або недостатню можливість використання прав певної частини населення у сфері цифрових технологій. Втім, як свідчить дослідження, це не всі проблеми, які виникають в умовах цифрової трансформації. Зокрема, органи державної влади та органи місцевого самоврядування надають понад 2 тис. послуг, але 91.5% населення України не користуються публічними послугами онлайн. Надання публічних послуг супроводжується значними незручностями. Наразі в Україні електронні послуги запроваджено на різних порталах органів влади, з різними інтерфейсами, стандартами та засобами е-ідентифікації,

¹ Науково-дослідна тема “Проблеми праворозуміння в контексті глобалізації та цифрової трансформації” (державний реєстраційний номер 0121U110520).

що є вкрай незручним для громадян. Крім того, не було проведено належного реінжинірингу послуг при їх автоматизації та не забезпечено достатньої зручності послуг [13]. Ще однією проблемою забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації вважаємо відсутність можливості підключення до мережі інтернет, оскільки, за підрахунками Міністерства цифрової трансформації України 5,75 млн громадян України не мають такої можливості. В Україні 17 310 населених пунктів не мають покриття (65% сіл та 2% міст); більше 4 млн українців проживають у населених пунктах, де немає жодного інтернет-провайдер. Ще 1,55 млн населення не має можливості підключитися до інтернету через його високу вартість, що також унеможлиблює забезпечити права людини у сфері цифровізації [14].

Застосування новітньої методології в проведеному дослідженні надає підстави стверджувати, що правове регулювання значно відстає від розвитку нових відносин, що виникають у сфері використання штучного інтелекту, ІТ-технологій, а відтак виникає значна кількість прогалин у законодавстві. Застаріле законодавство стримує реалізацію інноваційних рішень як у приватній (розвиток ІТ-сфери), так і в публічній (електронна демократія, цифровізація адміністративних послуг тощо) сферах. Вважаємо позитивним, що в умовах цифровізації суспільних відносин в Україні розпочалася нормотворча діяльність, що спрямована на їх регулювання. Показовим є те, що у п. 2 Зasad реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56 визначається, що застосування принципів державної політики цифрового розвитку під час реалізації прав та свобод громадян забезпечується органами виконавчої влади в процесі підготовки проєктів нових нормативно-правових актів або внесення змін до нормативно-правових актів і реалізації владних повноважень шляхом застосування цифрових технологій. Останнім часом у Верховній Раді України зареєстровані декілька законопроєктів щодо правового регулювання процесів цифровізації. Серед них: “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення

захисту прав людини, зокрема права на ефективне урядування”, “Про державну реєстрацію геномної інформації людини” тощо. Прогресивним, на наш погляд, є законопроєкт “Про захист персональних даних”, який внесений у червні 2021 р. на розгляд Верховної Ради України. Законопроєкт визначає засади забезпечення прав людини на захист персональних даних, оскільки чинним законодавством не регулюються питання, що виникають на практиці (наприклад, спільна обробка персональних даних різними юридичними особами, відносини субпідряду при обробці персональних даних, обробка персональних даних у мережі інтернет тощо). На нашу думку, позитивним є те, що в проєкті згаданого закону посилено захист прав осіб, пов’язаних з обробкою персональних даних із метою підвищення рівня захисту права на повагу до приватного життя; деталізовано вимоги щодо згоди на обробку таких даних, які дозволять уникнути зловживань; розширено права суб’єктів персональних даних; врегульовано передачу персональних даних на територію іноземних держав та міжнародних організацій тощо.

Висновки. На основі зазначеного можемо зробити висновок, що забезпечення прав людини в умовах цифрової трансформації потребує правового, організаційного, технічного та матеріального забезпечення, що зумовлює необхідність вдосконалення не лише діяльності держави. Пріоритетним у цьому напрямі має бути не лише діяльність держави, але й діяльність інших суб’єктів громадянського суспільства, у тому числі й засобів масової інформації, які, як свідчить статистика, найбільше впливають на формування уявлень населення щодо прав людини, про що заявили – 45,3 % опитаних респондентів [15]. Окремим напрямом державної діяльності за участю інститутів громадянського суспільства, приватних ІТ-компаній та провайдерів має бути створення та реалізація програми з розширення технічних можливостей доступу населення до мережі інтернет та мобільного зв’язку на всіх територіях України, організація на проведення навчання старшого віку навичкам користування інтернетом, набуття ними знань про свої права, у сфері цифрових технологій, системи їх гарантій та механізми захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.
2. Оніщенко Н.М. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / кол. авт.; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. Київ : 2007. 424 с.
3. Мушак Н.Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права*. 2011 р., № 2. С. 298–301.
4. Тиріна М.П. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. *Держава і право*. 2011 р., Вип. 52. С. 728–732.
5. Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019 р., № 12. С. 266–271.
6. Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії “поколінь прав людини” в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015 р., Вип. 31. Т. 1. С. 57–61.
7. Офіційний вебпортал Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. URL: [https:// vzvernen.rada.gov.ua](https://vzvernen.rada.gov.ua).
8. Офіційний Урядовий вебпортал. URL: <https://www.kmu.gov.ua>.
9. Офіційне інтернет-представництво Президента України URL: <https://www.president.gov.ua>.
10. Онлайн кредити під 1500% “річних”: СБУ викрила схему вимагання грошей за неіснуючими кредитами. URL: <https://ssu.gov.ua>.
11. Єдиний державний вебпортал електронних послуг URL: <https://diia.gov.ua>.
12. United Nations E-Government Survey, 2020. URL: <https://www.un.org>.
13. Мінцифри збирається навчити 6 мільйонів українців цифрових навичок за 3 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua>.
14. Мінцифри збирається навчити 6 мільйонів українців цифрових навичок за 3 роки URL: <https://www.kmu.gov.ua>.
15. Дані Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва <https://dif.org.ua>.